

STS'IJB'AJEL B'A XCHAB'IL KAJE'¹
JUN WINIK B'A SLAMANIL K'INAL
JUAN CHAWUK

Ja jsak'aniltiki' jel jitsan juntiro ja yelawi', jach' wa x-ilxi ja b'a yojol ja lu'umi' sok cha wa xchiknaji ja b'a wokol jumasa' wa x-ek' jb'ajtiki', ja yelaw jaw kanel jk'ujul man pojkiyon ja b'a jab'il 1971, b'a Margaritas, Chiapas. Ja yiljel smasjel ja jastik junuk ek'ta jani', wa xch'ak jnup satuk, ja' yuj wa xya' tsamalbuk' ja jastik junuk wa xk'ulani', jastal iti'. Ja jmoj aljeli' wa sje'a tuktukil sk'ujol, sok ja jas wa x-ek' sb'aji' sok ja jas lek xyab'i' sok ja jaw wa x-och ya' a'tijuk ja j-olomtik sb'a jach' oj och sneb' tuktukil sts'ijb'ajel k'ujolal, b'a sna'jel sk'uljel ja jas leki' sok ja b'a jas mi lekuki', sok ja it wa xya' yi' sb'ej ja jsak'aniltiki'.

Ja jas wa x-ek' jb'ajtik ja ch'inotikto' ayni wa xkoltani'a, pe cha ayni wa smaka ja jk'i'elaltik ja b'a jastal t'ilan oj na'xuk ja b'a jsak'aniltiki'. Ja ke'n, ja jsak'anil jaw, yi'ajon och sk'ulajel ja ka'teli', ka' och yi' tuktukil yelaw. Ayni tuk mi toj wa x-ajyi'a, ayni tuk lamanxta wa x-ajyi'a sok ayni tuk yelawa. Jel t'ilan xyab' ja oj sje' jastal wan ek'el ja wokoli', ja'xa tuki' tsamal xta wa stsak'awon sok ja yajal k'ujolali'. Ja tiwi' ti' wa xchiknaji ja jme'xep yuj ja lom jel sna'a juntiro'; ye'n sje'a ki' ja b'ej ja yora'il waxake'to jab'il ka'unej yi' ja sutanal ja jwawtik k'ak'uji', yuj ja lom ja' yora'il jaw ja cham ja kala nani'.

Ja kala me'xepi'

Ja kala me'xepi' wa xyal kab'tikon aji oj talnatikon ja lu'umi', wa xyala oj ki'tikon yi' yab'al ja ta ay jas oj k'ultikoni'. Wa xyala kab'tikon aji: "Ja ik' wa xkab'tiki', wanto xjik'atik, sts'akatal ja niwak te' jumasa'; wa xcha b'ob'

jlo'ilta'tik ja jastik junuk jas ay ja b'a lu'um k'inali'. Ta wank'a xkilatik jun yal ib'e' ixim ya'awxta jastal jun yawal alats, mi sb'ejuk ja oj b'atiki'; mas lek la jsik'uktik, jach' oj kab'tik jel x-ajb'ani ja yik'ili', jastal jun yawal alats''.

Ayxa jo' winike' chan lajune' jab'il ja ya'ni' ja wa sje'a ki'tikon ja lekil b'ej ja jme'xepi'. Jach' wa xkala yuj ja lom jelto tsats sk'ujoli', wanto scholoki'tikon ja najate lo'ili', ja jastik junuk ek' jan ja b'a yora'il k'i' jan ja ye'n. Ja jas sk'ulunej jan ja ye'n ja k'ak'u jumasa' iti' ja' scholjel ja jastik junuk wa x-ek'i', wa x-ilxi'; yib'anal ja jas wa xyal kab'tikon aji', wa xch'ak jnup satuk aji, pe mantoni ya'ani' wanto xb'ob kaltik ke wanto sk'apaki'tikon ja jas wa sna'a yuj ja jel yaj xyab'yotikoni'.

Ja jtati'

Ja jtati' ay schol b'a jun *religi6n*, mi xlaja jb'ajitikon sok ja ye'n yuj ja lom mi junukxta yab'al ja jas wa xk'ulantikoni'; sok ja jas wa xyala', jastalni wa xcha ek' sb'aj tuk jmojtik. Ja jnani' k'ik'tikb'i cholji yab' ja yelaw ja sat k'inal yuj ja jtati'. Pe wa xyalawe' ja'b'i ja a'kwal jaw k'e' stul ja sb'eji' ch'aktab'i skuse'. Ja'xa ja yajni mixa te'yuk jmaktikoni', ya' el el ja b'a lu'um k'inali', kab' jujun ek'ele' ja wokol jumasa' jaw, jach' wa xyalawe', mi xna'xi ta meran pe jel yaj.

Ja jtat sok ja ke'ni' sem lajan wantikon el el ja b'a wokol ek'ta jan ja ye'n sk'ulan ja jas mas lek xyab' ja b'a ya' k'i'kotikoni', pe jach'ni jastal wa x-ek' sb'aj yib'anal ja tatal jumasa', ayni mi lekuka, t'ilan oj kab'tik sb'ejlal.

Cha t'ilani oj na'xuk jas yuj ja lom ay wa spila sb'aj ja nanal tatal jumasa' sok ja untiki'; ay elk'anel, sok ya'jel yi' wokol ja tuk kristyano' yuj ja lom mi xna'xi jastal oj ka'tik kulan tsamal ja yelow ja jsak'aniltik sok ja jmoj aljeltik jumasa', ja lom mi xna'xi jastal oj b'ob' sta' sb'aj yib'anal ja yelow ja jsak'aniltiki'. Ay chak jumasa' jel xiwela' sb'aj wa sje'a ja k'ixin olomili', kechan ti' wa xb'ob' tsamalb'uk kan ja yajni wa sokxi' sok ja yelow ya'axi', ya'ax jumasa wa x-el k'en b'a yoj kaltsiltiki'; b'a tuktukil lu'um k'inal jumasa wa xlipluni' sok wa xcha sta'a sb'aj sok ja yok ja jab'il jumasa'.

Chab' kujol

Yib'anal ja jas ekta jan kujtiki', yib'anal ja jas wa xkila wa x-ek' ja b'a yoj jmojtiki', sok ja b'a sutanal ja lu'um k'inali', mi xk'u'an sok mi lekuk xkila ja chab' k'ujolili'. Kilunej ja b'a tuktukil snajtsil ya'tel ja gobyerno' cha sok ja ma'tik mi syamawe' yi' stak'in gobierno', junxta yab'ale', lajan kechan wa sje'awe' ke lek wa x-ilwaniye'; pe mi meranuk, kechan wa x-ok' sk'ujole' ja tak'in sok ja sk'i'elale'i', ja' yuj mixa xk'u'an yi'le', pe ti'ni wajumon yuj ja lom wa xna'a cha ayni ma' jel lek ja sk'ujoli', ma' toj wa sk'ulan ja ya'tele'i'; mi wanukon stoyjel jb'aj, kechani wa xkala ja smeranila.

Jun sta'jel jb'ajtik sok ja jk'ujoltiki'

Ja ke'n wa xkala ke ja sak'anil chab' k'ujolili' mi sak'aniluk; jel al sok wokol ja lom mi xb'ob' ajyuk tsamal ja jsak'aniltiki'. Lek oj ilxuk ja sak'anili' ja yajni kechan june' wa xle'xi ja jlekilaltiki'. Ta mi ja'chukuk wa xya' jakuk ja b'a j-olomi' tuktukil jk'ujol wa sk'ana oj ya' ajyuk yech ja b'a jni'i', ja b'a jchikini', ja b'a jti'i' sok ja b'a jsati' sok yib'anal ja jastik junuk wa xkila' sok ja wa xkab'i'.

Ja' yuj jel t'ilan xkab' ja ya'jel yelawi', wa xsoko ja sak ja b'a kechan wa xmakuni' ja yelow b'a mi yamub'aluki', ja'ch wa xka' eluk ja yaxub'ili'. Wa xyalawe' ja ma' wa sna'a ke ja jaw mi xmakuni, pes kechani wa sjomo ja sb'onjeli'. Ja ke'n wa xk'ulan yuj ja lom wa xle'a oj ka' tsamalb'uk t'unuk

ja k'ik' ki'nal sb'a mi jel xiwela sb'aj oj wajuk ja yijlab'i'. Wa xna'atik ke ja b'a yojol ja k'ik' k'inali' t'ilani oj le'tik t'un yijlab'il k'a'uj ja b'a jsak'aniltika.

Ja wala b'onwaniyoni' wa xya' tojb'ukon, jel t'ilan xkab'i'; mi kocheluk ta oj chon ma mi oj chon ja ka'tel wa xk'ulani', ma ta tsamal oj yil ja kristyano', mi kocheluk ja jaw, ja t'ilani' ja' tsamal oj eluk ja jas te'y b'a jk'ujoli'. Ja jas wa xkala b'a yojol ja xe'n yaman k'u'utsi' sok ja jyal b'its'uleji' ja' mi xya'a jom j-olom.

Ayni jastik junuk jel t'ilan oj eluka, oj eluk pe mi t'ilanuk yuj ja mi lek xkab'tiki' ma yuj wa xya' k'e' j-olomtik ma wa xya'a cham k'ujol. Cha ayni wa xka'atik el tuktukil jastik junuk b'a wa xya' laman ja jk'ujoltika, stsamalilni'a. Jitsan ek'ele'xa job'ota jb'aj: Jas yuj mi xka'atik eluk ja jas wa xya' tajkukotiki' sok ja jas jel lek xkab'tiki'? Jas yuj ja lom mi xb'onotik yib'anal ja jawi'? A'ma mi xkila k'inal, ja b'a jchik'eli' ojni b'ejyuk ja chakal elawa, sb'a oj ya' sta' yip ja jastik wa xk'ulani'. Wa xkala ja'chuk yuj ja lom ja' yelow ja chik'i', ja' yelow ja jas jel xk'anatiki', cha ayni jel xiwela sb'aja. Ja wokol sok ja tsamal k'ujoli' wa x-ek' k'ak'uj k'ak'uj, ma' lek laman la ajyukotik soke'.

Lek la' iljion?

Lekma wa xje'a yi' ja jk'ujol ja tuki'? Mi xna'a. Ja jas t'ilan xkab'i' ja' jastik junuk wa xk'ulani'; mi a'teluk xkab'i, lajan sok jun tajnel pe yujxta wa sk'ana sk'atk'ujolajel, k'ak'u k'ak'uj sna'jel jani. Ja' yelow jumasa' it ja wa xya'a elkotik k'ot ja b'a slekili'; oj b'ob' kab'tik yajb'al, oj b'ob' ka'tik yil sb'aje' lek ja b'a'ye'i'; oj tajnuk' ja b'a slujmale'i', ja'xa ma' wa x-iljiye' yuji' oj ya' yi' ja yijk'al sb'a oj ajyuk sak'anil ja yajni wa sna'a sb'ej ja jas junuk jk'ulani'. Ti' wa xkan nok'an b'a k'u'uts ja st'ujpelal ja kaltsili', sok ja yaltsil ja ma' wa xb'eji ek' sok ja yelawi', ja ma' wa xk'atk'ujolani' sok ja sneb'jeli'; ja' sb'ej oj nochtik ja ma' jel sna'a.

Ta lek mi lek wala iljion spetsanil jk'ujol wa xk'ulan. Tik'anxta, k'ak'uj k'ak'uj; sjob'jel, sneb'jel sok sje'jel ja jas wa xklatik b'a jel tsamali', sb'a lek oj yil ja jmojtik sok ja tuk jumasa', jach'k'a; la' ki'tik ja b'ej jawi'.

Sk'okjel ab'al

Ja yora'il yal keremonto' mi kulanuk ja jk'ujoli': mi xk'u'an ab'al aji. Ja jmoj aljeli' wa sk'ana t'ilan oj k'atk'ujoluk ja sneb'jel ja ju'un sb'a oj b'ob' jta' jun niwan jchol, sb'a ja'ch oj aiyuk jtak'in; oj jnupanukon ma oj ka' k'e' jun jnaj. Pe ja smeranili' mini ja'uk wa xk'ana aji'a, ja jas wa xk'ana' aji' mi ma' xk'ana oj yocheluk, mi xk'ana ma' oj slut ja jk'ujuli'. Ja jas jel tsamal xkila aji' ja' b'onwaneli' (ja'chto masan ya'ni') sok ja sk'uljel ja *escultura'*, pe ja k'ak'uj jumasa' jan jaw mito yuj wa xk'atk'ujolan, mi yuj wa xk'at k'ujolan meran.

Ja ya'ni' wa xjak jk'ujol ja ma' smojtayoni', ma'tik skoltayoni' sok sje'awe' ki' jastal ja oj b'onwanikoni', yujil ja wanxani sna'a we' ja ye'nle'a. Ja b'a Monterreyi', ja b'a jneb'a b'onwaneli' jta'a jb'aj sok ja je'umani': Yolanda Rodríguez ye'n yal kab'i, sk'ana ki' oj k'at k'ujoluk ja jas wa xb'ono'. B'ajtanto, b'ajtanto ja jna'a sb'aj ja ye'n, mi xka'a jk'ujol, mi xka'a el k'ot sti'il ja jas wa xke' jb'oni'. Ti'xa ay ja elawal jumasa' pe naka ti'to ay b'a yoj k'ik' k'inal.

Wa xk'ana yi' ts'akatal ja je'uman Yolanda' yuj ja lom ya' jna' ke ja wokol jumasa' sok ja cham k'ujolil wa x-ek' ja b'a jsak'aniltiki' mi ja' ti' mi oj b'ob'uk ja b'onwaneli', mi ja' ti' mi oj k'atk'ujolaxuka, mi ja' ti' oj kan patikajela. Ja wewo' wanxa xna'a ke ja b'onwaneli' lajan wa xb'eji sok ja jastal ay ja kaltsiltiki', ja jastik junuk ek'ta jan kujtiki'; ja' it jumasa' ja wa sje'a ja jastik junuk wa xb'ono ja b'a ka'teli'. Ja wewo' wa xkala ke ja wokol jumasa' ek'ta jan kuji' ya'awe' ki'kon, ya'awe' jk'ok ja jastik junuk wa smakawoni'.

Jitsan ja ma' skoltunejon ja b'a jsak'anili', jitsan ja ma' sje'unej ki' jastal oj noch yi' ja k'ateli'; cha skoltunejone' sb'a mi lo'il tajnel oj kil ja jas wa xk'ulani'. Ja wewo' jel ja kristyano ma' wa xkan ja'chuki'. Sts'akatal yib'anal ja ma'tik sch'ika sb'aji' sok ja ma'tik skoltayoni' elyonta k'ote; mi wa xmajla oj jta' jtak'in sok tuk jas junuk b'a mi ja'uk ja b'onwaneli'.

Ja b'onwaneli' wa sta'a yip sok ja kaltsili', sok ja sts'ijb'ajel jk'ujoli', sok ja stojnali'. Ja jk'ujoli', yuj ja ye'n wa xyala' ta lek ma mi lekuk b'a jnolanaltik ja jas wa xk'ulani'. Ja stojnali', yuj ja jas wa xk'ulani', a'ma mi jel tsamaluk, ma jel xya'a cham k'ujol, pe ayni sb'ejlal sok ja jas wa x-ek' yuj ja jmotik

jumasa'a, ja' yuj wa x-ok' sk'ujole' ja ma'tik wa stsomo ja jas b'onub'ali', ja'ch ti' wa smanaweki'a.

Ja ke'n sak'anon

Ja jastal yib'anal ja ch'in untiki' jach' jel xk'ulan aji ja b'onwaneli'; sok jun ton wa x-jisa ja lu'umi'. Sem jach' k'e' ko' jk'ujol ja b'onwaneli'. Ja ya'ni' mi xk'ana ja wa x-alji kab' b'onwanumili', mas lek xkab' ja wa x-alji kab' Chawuki'. Ja sb'i'il ja b'onwanum jumasa' jun-ita. Ja oj aljuk kab' Chawuki' wa xlokواني' sna'jel jan ja sniwanil ja kiptiki': ja' sb'ejlal ja Chawuki'. Jna'u'nejtixa, yajni wa xb'oiti ja Chawuk ja b'a sat k'inali', tsats lek wa sje'a ja yipi'. Ay ch'ay k'ujol lijpel jumasa' b'ajtan b'ej ay yuj ja joyan jkitsaniltiki', yuj ja jas wa xtsijb'a k'ujoltiki', lijpel jumasa wa xb'ob' kiltik ja ta jun laman aytik sok ja sat k'inali', pe ja smeranili' k'ak'uj k'ak'uj ayni wa smaka sb'aj kujtika.

Ja b'ajtani' ja' jsak'anili', a'nima x-alji kab' *indígena*, k'ik' winik; kusan, kistal ma tsamal. Ja sb'ajtani' ja' lom sak'anoni'; oj b'ob' jchap jb'a, oj b'ob' jk'ul ja jastik junuk t'ilani', ja jastik wa sk'ana yiljel sok ja jmoj jumasa'. Ay jsak'anil, pe ja sk'anili' wa xya' eluk ja wokol wa x-ek' ja b'a lu'um k'inali'. Ja jsak'anili' mas t'ilan yuj ja jastik wa xch'ak jakuki', ja jastik junuk wa x-ch'akawotiki'.

Sle'jel ek' ja jun lajani'

Ja b'a yojol ja jsak'aniltiki' wa x-ek' jitsan wokol, pe wa xkuchwi kujtik; ja' yuj ja yajni wa x-aji ja k'ixin olomil ja b'a niwak chonab'i', sok ja stab'il wa x-el ja b'a niwak na'its b'a wa x-a'tijiye' jitsan jmojtiki', ja b'a wa xk'ulji' ja jastik wa xlapatiki', wa xlo'otiki', wa xkab'tiki', ma ja jastik wa xmakunikujtiki', wa sjomo yi' sk'ujol ja lu'um k'inali'. Ja iti' wa xya' ochkotik b'a jun niwan wokol yuj ja takal takal wan k'ixnajel ja yojol ja lu'um k'inali'; cha ja'chuk, jel wokol oj och jk'ujoltik koltanel sok ja wokol iti'. Yuj ja a'tel iti' jel t'ilan oj el b'a jk'ujoltik sb'a oj b'ob' slaj sb'aj ja jk'ujoltiki'; sb'a jlekilatik jpetsanaltik. Ta mik'a ayuk ja slajel kiptik iti' takal takal oj chamuk ja lu'um k'inali'. Pe la' jna'tik ke ja jsak'aniltiki' mi smila sb'aj; ja jsak'aniltiki' wa xpojki sok wa

xchami, pe mi wa smila sb'aj. Ja lekb'i kib'analuktik wa xjak jk'ujoltik sok ja jastik junuk wa xna'xi', wanto xlajatik ja jas wa xjak jk'ujoltik sok ja lu'um k'inali', slubar jastal jun ib'e' *manzana* ma jun ib'e' ixim, anto oj lijpek ja jsak'aniltiki'. Jun ek'ele'il jak jk'ujol jastal wantik b'ejyel ja b'a sb'ejlal ja jch'ayelaltiki', ti' jts'ib'an ja snichmal k'umal ita:

Ja' oj montsa'uk ja yechmal ja ixawi'
oj chu'uk ja smix ja sat k'inali'
sb'a oj ka' ajoyuk jts'ajkanil
ja b'a sat k'inali'.

Wa xch'ay jk'ujol jastal ja yijlab' ja jnaj ja b'a lu'umi?
Mi xchiknaji sb'ejl'
Yuj ja mi xna'a jas sb'ejlal ja lom te'yon ili'.
Ja'ch wala montsa'ininyon!

Jun sna'jel jani?

Ja ma' wa xya' slap ja sk'u'i', ma' wa xk'an yal jastal oj a'tijuk jun b'onwanum jastal k'ajyelxa', wa xlutxi ma wa xmilxi ja jas wa sk'ana oj sk'uluk'i', wa xmakxi ja sak'anili'. Jun lekil b'onwanum mi t'ilanuk oj sneb' ja jastal wa sk'ulan ja tuki', yujni kechan ja' lek oj sk'uluk ja jas wa xyala ja yaltsila.

Ja Chawuki' mi snocho ja jastal k'ajyelxa' wa sk'ulan ja tuki', ja' yuj ayni wa xyalawe' yuj mito ay jk'ujula, mito tsatsuk ja jk'ujoli', pe ta ja'k'a ja yijil k'ujolal ja oj noch ja jas wa sk'ulane' ja ye'nle'i', mas lek ti' la ajyiyon ya'axa, ja' oj k'uluk ja jas wa xyala ja jk'ujoli'.

Ja ke'n wa xkala ke ay chab' tik'e' b'onwanum: pilan ja ma' kechan wa sk'ulan ja jas wa xk'anji yi'i', jastal jun *manzana*, ma jun sat k'inal ma jun ijlab'al, ja'xa ja ma' jel leki' ja' ma' wa sk'ulan ja jas wa x-el ja b'a sk'ujoli', kechan ye'n wa sna'a jas junuk ja oj sk'uluk'i', wa sk'ulan ja sb'eji'; cha mi t'ilan oj aljuk yab' "jach' oj ak'uluk jastal iti"; ye'n wa sle'a ja sb'eji', wa

sk'atk'ujolan ja ya'tel wa sk'ulani', wa sb'ono ja jas wa sk'ana oj yal ja yajni wa xya' yi' yelaw ja ya'teli'.

Ja ka'teli'

Jastal kalata, mi wala b'onwaniyon sb'a ma' oj kankon sok lek, wala b'onwaniyon sb'a oj kile', sb'a oj je' ja jas wa x-ek' ja b'a jk'ujoli', ja b'a jopan ek' wa xkila' ja sat k'inal sok ja slamaniil ja lu'um k'inali'. Ja ka'teli' wa xyala sok wa xcha sje'a jastal wa x-ek' ja wokol ja b'a yojol ja kristyano', ja b'a religioni', ja b'a ma'tik ay scholi', a'ma mi chikanuk lek.

Cha ayni mi lek xyila' ja ma' wa sk'ela'a, jastal iti': jb'ono ja sat ja Albert Einstein'i'; jel najat ja schikini', mi xchiknaji lek sb'ejlal, ja'xa sb'ejlal ja ka'teli' ja' jawi'. Ja b'a sk'ab' ja Einstein'i' syamunej jun niwan lich'an k'u'uts, ja b'a k'u'uts jaw ti' tek'an ek' jun jmojtik' chamula jel ala yal ch'in sk'eljela, wan sk'umajel b'a schikin ja *fisico-matemático*'. Ay kristyano wa xyala kab' ja'b'i ja *científico* jaw mi slaja sb'a sok ja tojol winik jumasa', pe ja b'a ka'teli' wa xka'a och lo'il tuktukil k'umal jumasa, ti' wa xcha ch'ak ka'a yi' sb'ejlala.

Ja'xa ja tuki' ayni wa xya' lamanb'uk ja yaltsile' yuj ja lom ek'tani jan ja b'a s-olome' ja a'tel jawa, ja jas wa xje'a' ja jas ti'xa jb'onunej b'a ka'teli'.

Sb'ajtanil sjakel jk'ujul: Ja iximi'

Ja jme'xepi' wa xyala kab'tikon ajyi: "Kal, ja iximi' ja' jb'akteltik, ja iximi' ja' jlu'umtik, yujil ja iximi' ti' wa sk'ulan jan sb'aj b'a lu'um; ja' sb'ej jchik'eltik, ye'n wa xya'a ajyukotik tek'an; ye'n wa xya' b'ob' ki'tik ik'". Ja yora ch'inonto' mi xna'a jas sb'ej ja jaw, pe ja yajni k'i'yoni' ti' kila ke merana. T'ilan oj jnoltik b'a kaltsiltik ja lo'il jumasa' jaw, t'ilan oj talnatik ja lu'um k'inali', sok ja jmojtik jumasa' yuj ja lom kib'analtik kristyano'otiki', sb'ejni oj kisjukotika.

Ja iximi' mi xya'a tajkukon, mi syama kaltsil; ti'xa ki'oja, ja'xa jastaloni'. Wa xyala ja kala me'xepi': "Ta mik'a xawe'a waji', yuj mi wanuka wa'el; ta ayk'a ma' wa sk'eb'a ki'tikon *pan* (mi k'ajyel xmanatikon), ja' wa xwe'atikon

ja *pan jawi*, ja'xa waji' mi xkisatikon, niwan k'umal wa xke' ja b'a wala wa'tikoni'; pe ta wa xana'a sb'ej ja k'ixin olomili', jelma t'ilan ja oj jyam jb'ajtki'? Mi'ma mas lekuk ja oj jna'tik ke tuktukotiki'? Mi'ma mas lekuk ja oj kil jb'ajtk lek sb'a tsamal oj kiltik ja yelaw sok ja yajb'al ja jsak'aniltiki'? Mi'ma mas lekuk ja oj ka'tik kan ja k'ux k'ujol sb'a mi oj jnol jyam jb'ajtk?

Ja iximi' te'y b'a yoj ik', b'a kojoltik, b'a kaltsiltik. Ja iximi' ay sak'anil. Ja b'ak'ane' iximi' ay sak'anil, wa xb'ob' nijkuk, wa xnijki ja b'a yoj jk'ab'i', ja b'a jk'ujoli' wa xnijki ja yajni wa xb'ono', yuj ja ke'ni' ti' tohub'alon b'a b'ak'ane' ixim jaw... Ja ke'ni', iximon!

Schab'il sjakel jk'ujol: Ja lu'um k'inali'

Ja b'a yojol ja sk'ujol ja kristyano jumasa' ay sya'asil (*magia*), ay yip, ay xchapjel jastal chapan ja lu'um k'inali'. Ja stobj'esjel sb'aj mi nab'en jay kaje' ja *célula* jumasa' ja b'a jsak'aniltiki', jach' jastal k'anal jumasa', ja ixaw jumasa' sok ja tuktukil lu'um k'inali' jumasa' ay ek' ja b'a sutanal ja sat k'inali'.

Ay chab' oxe' lo'il jastal ek'el kuj sok ja iximi'. Ja yora'il chinonto', b'a yoj alaj, sts'unjel ma stuljel ja sb'a'ali', jel tsamal ka'a ek'uk yujil ja sya'asili'. Ti' wa xjob'o jb'aja, jas yuj ja jun-ita yal sat ixim jitsan b'ak'ane' wa xpaxi'? Sok, janek' ak'ulan ja we'n ja b'a sts'unjeli'? Yib'anal ja yal sat ixim jumasa' jaw jun-ita a'tel wa sta'a sb'aj; wa sta'a sb'aje' sok ja yip ja lu'um k'inali', wa xjaky'e' jmok wa xcha smojane' ja moj k'ak'uji'. Sle'jel jb'ajtk sb'a june'ita oj ajyukotik; june'ita oj paxkotik sb'a jun-ita ja jas lek oj kiltiki'; jun-ita b'ak'ane' ixim, jun-ita sk'i'elal, schanelil ja lu'um k'inali'. Ja jas ek' jb'aji' mi xb'ob' kal sok ja jlo'il yuj ja lom mi jach' wa xjak jk'ujol ajyi' jastal ya'ni', pe mini'a, ja jmoj aljel sok ja ke'n jel tsamal ek' kujtikon ja jsak'aniltikon ja janek' wa xts'unutikon xjach'atikon ja iximi'.

Oj b'ob' jna'tik jastik junuk ja mi x-ilxi' ja b'a lu'um k'inali' b'aytik me'y sts'ajkanil ja yaj wa sb'e'ja' ja yojol ja sak'anili'. Jastal it, wa xna'atik ke ja yaj wa xts'unutik ja iximi' jel jitsan ja schojlal wa xka'atik kani', wa xna'atik ke ja b'a sjo'il schojlali', ja b'a schanil sk'e'jnali' ka'atik och kan jun sat ixim k'ik' ja yelawi'; yajni el jani ya'a jun b'ak'ane' ixim tuktukil yelaw, jas junuk

ja ek'i'? Jas yochele' ja tuk sok ja jas ek'i'? Ja b'ak'ane' ixim jumasa' sk'ana sb'aje', yila sb'aje' lek, a'ma mi lajanuk aye' yuj ja lom tuk k'e'en ts'unxiye' kani', sta'a sb'aje', ja' yuj tuktukil yelaw eli. Ja ke'ntiki' wa xna'atik ke ja sat ixim jumasa' yi'aj sb'aje' lo'il, slajawe' jun slo'ile' b'a t'ilan xyab'ye' oj sk'uluke'; cha sk'ulane' ja jas wa xk'anatik ja ke'ntiki'. Ja'xa ja ke'ntiki' ka'atik yi'le' ja jas wa sk'anawe' ja ye'nle'i'. Mi nab'en, pe jelni tsamal ajyi'a. Minab'enuka, jel tsamal ajyi sts'unjel ja iximi'. Se ja' yuj ja ya'ani', ja ka'teli' ja' stsijb'ajel k'ujolal ja sat k'inali', ja sutanal ja lu'um k'inali' ay b'a jsak'anili' cha ja' yal jk'u'uts b'a wala b'onwaniyoni'.

Yoxil sjakel jk'ujol: Ja lu'umi'

Ja lu'umi'. Wa xjul jk'ujol jun ka'tel jk'ulunej b'a wa xkila jun ixuk t'axan ek' b'a yib'el jun ib'e' momon. Nolan sb'aj jun tsome' winike' sb'a Chenalhó wane' skisjel, wane' sta'jel sak'anil ja jastal wan b'e'jyel ja lu'umi', yujil ja jnantik lu'um k'inali' sok ja jnantik ma' ya'a jul jchonjeltiki' schole' oj jya' jta' jb'ajtk sok ja jas wa x-ek' ja b'a jsak'aniltiki'. Jach' wala k'i'tik jastal k'ul sb'a' oj ka'tik yip ja jsak'aniltiki'.

Schanil sjakel jk'ujol: Ja satal jumasa'

Ja jas jel xya'a cham jk'ujoli' ja' jastal wa sje'a sat ja winike'i', ja ixuke'i', ja yal untik jumasa'; ja tuktukil kaje' satal jumasa'. Ja ye'nle'i' wa sje'a ja sak'anile' b'a jun-ita k'elwanel. Tsatsal k'elwanel, k'elwanel lek wa sje'a ki'tik jastal meran ja sk'ujoli', ja jas wa sk'ulani', ja janek' ja yipi'. Ayni k'elwanel xiwela' sb'aja, cha ayni kulan sk'ujola, ma ayni jun'ita yi'oj sb'aja. Ja' jaw ja wa xkila ja b'a satal jumasa'.

Ja jas wa xkila ja b'a wasat ja we'n ja yajni wana sk'umajel ma wana maklajel ja ju'un iti', nab'en ta meran, mi xna'a, pe ja' jaw ja wa xkila', ja' jaw ja wa xje'a' ja b'a ka'teli': ja sat ja lu'um k'inali'; ja jastal wa xnika' jb'ajtki', ja jastal wa xnijki' ja jk'ab'tiki', ja k'ak'uji' sok ja ixawi'.

Sjo'il sjakel jk'ujol: Ja niwan wokoli'

Ja b'a ka'tel jumasa' ayni wa xje'a jastal ja niwan wokola, jastal it; jb'ono jun yal kerem milub'al, tinan ek'e, wan elel schik'el. Ja'to jk'ulan ja yora'il ajk'achto ek'el ja k'ak'anel jel a'ay milji' ja jmojtik ja b'a Akteali' sok ja wokol ek' ja b'a Iraki'. Ja yajni jk'ulani' smaka sb'aj ja jnuk'i', lajan sok oj xejnukon. Ayni wa xyalawe' ke jab'i ja ka'tel jaw mi tsamaluk, pe ja smeranili', ja ke'n jk'ulan ichto yuj wanon awanel, jun awanel sb'a oj k'ot tek'an ja wokol jumasa' wa xka'tik ek'uk ja b'a jsak'aniltiki'.

Swakil sjakel jk'ujol: Ja sexualidadi'

Ja jab'il ek'i' jk'ulan jitsan ka'tel b'a wa xje'a tuktukil winik jumasa' b'asane', ja k'ak'uj el jchol oj jtalna' ja jas wa xje'xi'i', och sk'el-e' jun nole', sen smoj aljel sb'aje', yajni yilawe' toj t'axan winike' sk'ulunej ja ya'tel ja Chawuki', ti' kab' yalawe'a ja yajni wajume'xa ke yujb'i ja ke'n wa sta'a jk'ujol ja winik jumasa', job'oyi'le: "Jastal awilawex ja a'tel wan je'xeli?"; ti' kala yab'ye' ke ke'n ja Chawuki'. K'ixwiye' t'usan, pe kal yab'ye': "Sb'ejni ja jas wa xawalawexa ja yora'il jb'ono ja te'i' paxyon te'il; ja yora'il jb'ono ja yok ja'i', paxyon yok ja'il; ja yora jb'ono ja te'k'uli', paxyon te'k'ulil". Ja' yuj ti' wa xkala ke ja jastalotiki' wa slaja sb'aj sok spetsanil.

Sjukil sjakel jk'ujol: Sts'akan yaman jsak'anil?

Jun a'tel b'onub'al jel t'ilan tsamal oj sje' jastal oj ajyuk ja kaltsiltiki', jastal jun b'ejtanel b'a yojol ja jsak'aniltiki', jastal jun b'ejyel b'a yojol ja jastik ayi' ma jun b'ejyel ja b'a snalan xcha'anil ja yoj a'kwali'.

Ya'ni' wanon sb'ejtalajel ek' ja jsak'anili', mi kechanuk b'a jts'ujmil, mi kechanuk b'a kojol, ja' yuj t'axanoni ek'a. Ja jsak'anili' jun senya wa xyala jastalon, pe cha junxta sok ja sutanal ja lu'um k'inali'. Ay jun altsilal, jun ipal; mi kechan ti' wa x-ajyi b'a yojol ja jsak'aniltiki', wa xcha ajyi ja b'a

lu'um k'inali'; ja jaw lajan sok jun slapjel jk'u'tik b'a jun-ita wa x-ajyi ja jsak'aniltik sok ja jb'ak'teltiki'.

Ja wasak'anili' mi kechan ja'uk ja wab'ak'teli', b'akeli'; mi kechan ja'uk ja jas wa xjak b'a wak'ujuli', cha ja' sok ja jas wa sk'ulan spetsanil ja jmojtik jumasa', sok ja ik' wa xajak'a'. Ja ik' jawi' ti' wa x-el jan b'a jun niwan te', mi nab'en ta mi ti' eleluk jan b'a tuk lu'um b'a najat lek, pe sts'akatal ja lom wa xnijki' ja lu'umi', ja ik'i' wa xjul ja man ili'; wa x-och ja b'a wawojoli' sok wa xcha wa' eluk. Ja ik' jawi' ti' wa xcha och b'a tuk te'. Ti' wa xchiknaji ti' ke lek xawila b'aj sok ja te' jawi'. Ja ik' wa xyi'aj ja ye'n, ja' ik' wa xcha awi'aj ja we'n, ja' it wa xcha och b'a wachik'eli'. Sb'ej oj ja ta'a b'aj sok ja jastik junuk ay ja b'a lu'um k'inali'; jach' jastal jaw wa x-ajyi ja jsak'aniltik sok ja lu'umi'. Ja jb'ak'teli' mi ja'uk ja sts'ajkanili', ja' jun sle'jel jastal oj ta' jb'ajtik sok yib'anal ja jas ayi'.

Ay jun kala moj
ja yijk'ali' wa x-ek' b'a yoj jchik'el,
ja te'i'.

Lajan
ay kechtikon ja b'a lu'umi'
cha sat k'analotikon.

Ja te' sok ja winiki', ja k'anal jumasa' sok ja lu'um k'inali' me'y sts'ajkane'. Jastal jun ixuk ay niwan chamel, yajni wa sk'ela k'e' ja sat k'inali', wa sts'amalb'i ja sk'ujol sok ja k'anal jumasa'; ja sts'amalb'el jaw wa x-och b'a sak'anil ye'na sok b'a sak'anil ja yal yalatsi'. Wa xb'ob kaltik ke k'ulub'alotik sok ja k'anal jumasa'. Ja sat k'inali' mi jel najatuk, te'yotik b'a sat k'inal, sat k'inalotik.

Juts'in yaman naka yajk'achilxa. Ja *célula* jumasa' ajyi' ja eke' ch'akta chamuk; ja wab'ak'teli' wa xya' eluk ja b'a mixa lekuki', wa stukb'es, wa sjipa ele. Ja *célula* jumasa' jawi' wa x-el jan yajk'achil, anto mi jas xkan makan, me'y ts'ajkanil... june'ita ay.

Yajni wa xpila wa xkala: “ja iti’ ke’n jb’aj, ja’xa iti’ we’n ab’aj”, wa xk’e’ ka’tik k’e’uk ja k’umali’, k’ixin olomil, k’ak’anel, spiljel jb’ajtik; wa xka’tik ochuk ja b’a j-olomtik jastik junuk ja mixa xb’ob’ jk’ultiki’, ke’nta wa xmak’a jb’ajtik ja b’a tsamal oj kiltik ja jastik junuk ayi’ sok ja jas wan ek’eli’.

Ja jsak’aniltiki’ ayni mi xb’ob’ na’xuk jastik junuk ja oj b’ob’ yali’ ma wa xyala ja ma’ jel sna’a’, yaj wa xna’atik ke ja jsak’aniltiki’, mi kechanuk ja jas wa xkilatik sok ja wa xkab’tiki’, ja jas wa xyala ja *ciencia* sok ja sk’u’ajeli’, wala k’otik b’a jun sna’jel b’a wa xkalatik kechan jel t’ilan ja jas wan ek’el ja ya’ni’, pe sok senya sak’anil.

Wa xb’ut’u jb’ajtik sok ja jas wa x-ek’ ja b’a j-olomtiki’, mi xch’ay jk’ujoltik ja jas ek’ta jani’, kechani wa xcham jk’ujoltik ja jas ojto ek’uki’; ja’ch wa xch’ay jk’ujoltik ja jas wan ek’el ja ya’ni’. Wa xk’an ka’tik lamxuk ja jastik wan ek’eli’, wa xk’an jta’tik b’a oj jb’ajuktik spetsanil. Ja jaw wa

xya’ yajtikaxukotik, mixa xya’a kan kiptik b’a tsamal oj aiyuk ja jsak’aniltiki’. Wa xch’aka kiptik sts’ijb’ajel jk’ujoltik ja jas ojto ek’uki’; a’ma najatukto ay. Ja jas wan ek’eli’ wa xch’ay jk’ujoltik; wa xmak’atik, wa xch’akatik.

Ja slekilal ja kaltsiltiki’ ja’ tsamal oj kab’tik ja jsak’aniltiki’ juts’in juts’ini’; ti’ tiw ja wa sta’a sb’aj ja yak’il ja lu’um k’inal sok ja jas wa x-el ja b’a sk’ujoli’. Ja’ yuj ja Chawuki’ wa xyala: A’a ochuk ja lu’um k’inal ja b’a wawojoli’, sb’a oj cha ochan ja we’n ja b’a lu’um k’inali’...

K’ela ja jas ts’ijb’anub’al iti’

¹ Sutuman b’a tojol-ab’al: María de la Flor Gómez Cruz; spaklajel sb’ejlal sts’ijb’ajel: Carmelino Méndez Jiménez sok Antonio Gómez Hernández.